

UDC 34:929 Jovanović D.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2595403I>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 11. 8. 2025.
Прихваћен: 26. 8. 2025.

ПИСАНА РЕЧ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

МОМЧИЛО ИСИЋ

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
isicmomcilo@mts.rs
<https://orcid.org/0009-0000-6490-1113>

РЕЗИМЕ: Поред учешћа у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, а затим и у Демократској Федеративној Југославији (ДФЈ), односно Федеративној Народној Републици Југославији (ФНРЈ), као први доктор социологије и хуманистичких наука, који је ту титулу стекао на Сорбони 1923. године, Драгољуб Јовановић је оставио импресиван интердисциплинарни стваралачки опус српској културној баштини, који је, захваљујући Издавачком предузећу „Култура“, Архиву Југославије, Јавном предузећу „Службени гласник“ и, пре свега, породици Драгољуба Јовановића, постао доступан јавности од 1997. до 2025. године, у чак 35 томова, на око 18.000 страница. Уз *Политичка сећања*, у 12 томова, и четири тома *Медаљона*, јавност се први пут упознаје са његовим тротомним делом: *Размишљања о моралу*, на преко 3.000 страница, а после 100 година и са његовом докторском дисертацијом *Ойштимални йринос рада*. Од посебног значаја је објављивање рукописа *Рурална и задружна култура*, за који је сам рекао да је његово животно дело.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгољуб Јовановић; научник; политичар; страдалник; историја идеја; акциона социологија; сељачки социјализам; прва Југославија (монархија); друга Југославија (република), 20. век

ПОЛИТИЧКА СУДБИНА

Драгољуб Јовановић (1895–1977) један је од истакнутијих српских и југословенских политичара прве половине 20. века. У Краљевини СХС/Југославији, као члан Савеза земљорадника, вођа његовог левог крила, тзв. Земљорадничке левнице, а затим и оснивач Народне сељачке странке,

био је опозиционар. На Петوماјским изборима 1935. године изборио је, на листи Удружене опозиције, и посланички мандат, али у Народну скупштину никад није ушао, пошто је Удружена опозиција бојкотовала њен рад. Због непрестаног и отвореног супротстављања режиму више пута је хапшен и осуђиван на затворску казну или интернирање. Укупно је у затвору и интернацији за време Краљевине СХС/Југославије провео три године и два месеца. Током окупације за време Другог светског рата, у Београду се крио од Гестапоа.

Уверен да је реч о „великим стварима, далеким циљевима, сталним вредностима” [Јовановић 2020а: 49], Драгољуб Јовановић прихвата сарадњу са комунистима. Одлучио је и да Народна сељачка странка у целини уђе у ЈНОФ (Јединствени народноослободилачки фронт Југославије).

Врло брзо, међутим, комунистима су почели да сметају Јовановићеви погледи на суштину општенородне организације и демократије, на улогу сељаштва у новим друштвеним процесима – који су се разликовали од комунистичког постулата: диктатура пролетаријата. Посебно им се нису допадале његове изјаве да не стоји на гледишту „једнопартијског система”. Чашу њихове жучи је прелила Јовановићева критика Закона о задругама, чији је дан усвајања означио као „дан жалости” за задругарство [Јовановић 2020а: 59].

Ово његово иступање разбеснело је и Јосипа Броза, који је 2. априла 1947. године, совјетском амбасадору у Београду, Лаврентјеву рекао да је иступање опозиције (Драгољуб Јовановић, Радомир Тодоровић и Имре Филаговић) тражила Енглеска, и да он намерава да Драгољуба Јовановића и његове истомишљенике ухапси [Јовановић 2020а: 63].

Извршавајући, већ раније донету, Титову наредбу, уз инсценирану преписку Драгољуба Јовановића и Мачека у емиграцији, државни тужилац ФНРЈ је 13. маја 1947. донео одлуку о хапшењу Драгољуба Јовановића, па је истог дана од Президијума затражило да ту одлуку и одобри, што је Президијум и учинио 15. маја 1947, када је хапшење и спроведено, а на основу документа у коме је стајало да је Драгољуб Јовановић „оправдано сумњив” због одржавања веза са иностранством, а „можда” и са емигрантским круговима [Јовановић 2020а: 65].

У изрежираном судском процесу, Драгољуб Јовановић је 8. октобра 1947. године осуђен на казну лишења слободе са принудним радом у трајању од девет година, и на губитак политичких и „појединих грађанских права” (права на пензију и помоћ социјалног осигурања) у трајању од три године после изласка на слободу [Јовановић 2020а: 68].

Затворску казну Драгољуб Јовановић је издржавао у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици, у условима, по сопственом виђењу, тежим него за време тамновања у Краљевини Југославији. Често је био у самици, лишен контакта са другим затвореницима, храна је дуго била веома лоша, због чега је његова тежина, једно време, износила тек око 30 килограма. Хигијенски услови су се битније поправили тек последњих година тамновања [Јовановић 2020а: 69].

У оваквим условима, издржао је 8 година шест месеци и 13 дана, пошто га је Савезно извршно веће, поводом Дана Републике, актом бр. 3000/55, помиловало, скративши му казну за пет месеци и 18 дана. Из Казнено-поправног завода у Сремској Митровици отпуштен је у четвртак 28. новембра 1955. године, у 7 часова ујутру [Јовановић 2020а: 70].

Укупно, Драгољуб Јовановић је у затвору и интернацији провео 11 година, 8 месеци и 13 дана. Истичући да је хапшен и у монархији и у републици, Драгољуб Јовановић је, једном приликом изјавио: „За капиталисте сам био комуниста, за комунисте сам био реакција. Тринаест најбољих година провео сам у тамницама или у интернацији, као да сам најгори и најштетнији човек” [Јовановић 2020а: 76].

Вишегодишњи затвор и интернација, али и друге ванредне околности у животу: Први светски рат, избеглиштво и школовање у Француској, период Шестојануарске диктатуре, Други светски рат омогућиле су, међутим, Драгољубу Јовановићу да се, на миру, посвети интелектуалном стваралаштву, учењу и писању, уз акцију, другој животної потреби, која је обележавала његов карактер. О томе је сам, у *Политичким усјоменама*, записао: „Мојој двострукој потреби, за акцијом и за учењем и писањем одговарали су периоди који су се смењивали. Политички противници као да су намерно ишли на руку овој другој потреби. Принуда да први факултет учим у малом и мирном Клермону, а не у бучном Паризу, неколико година избеглиштва и државна служба без каријере, онда диктатура, која је дуго онемогућавала ма какву живу акцију, касније затвор и интернације, друго бављење у Митровици, затим окупација и трећи, најдужи затвор – то су били услов који су ми омогућили да напишем неколико књига, које се не би родиле да ми други нису затварали хучни ток политичког живота. Ако ме је темперамент бацио у акцију, сметње које су ми стављале власти погодовале су оној другој врсти активности, од које остаје више писаних трагова”. С тим у вези, уз констатацију да је имао „много среће у животу”, записао је: „Највише су ми помогли они који су ме гонили. Без њих не би толико урадио и написао” [Јовановић 2022: 25–26].

Драгољуб Јовановић је своје јавно оглашавање отпочео у *Радничким новинама*, текстовима: „У чему је снага пролетаријата” (29. и 30. мај 1912) и „Организовање радника” (10. јул 1912). Потребу „за учењем и писањем” он није занемарио ни у условима Првог светског рата. Захваљујући томе што није имао пушку у руци, сваки слободан тренутак користио је да нешто прочита и научи, и да нешто напише. Учио је енглески језик читајући Библију штампану, паралелно, на бугарском и енглеском језику, читао је у оригиналу дела Анатола Франса, свог омиљеног писца, дела филозофа Божицара Кнежевића, али и бројне часописе и новине до којих је долазио у својој војној јединици, 122. француској пешадијској дивизији. Шестомесечни боравак у Солуну, уочи одласка на школовање у Француску 20. августа 1916. године, искористио је и да, извесно време, буде „новинар” сарадник листа *Српски јласник*. У почетку је преводио телеграме и вести, и понеки чланак из француских листова који су излазили у Солуну и

Атини, или кад је нешто стизало из Француске, да би, затим, постао и истински новинар, пишући углавном уводне текстове.

Осим у новинарским текстовима, Јовановић је своје перо, током ратног периода, изоштравао и пишући дневник. У њему је описивао околину у местима где је учитељевао, затим Солун, те позадину фронта и стање у француској војсци, којој је био додељен као преводилац. Интересантна су и његова размишљања о заоштравању ратних сукоба уласком Бугарске у рат на страни Централних сила. Ипак, главно место македонског дела дневника заузима Јовановићев лични и интимни живот. Саздан од емоција и љубави, искрен и пун разумевања за друге, поготово за оне које је волео и оне који су њега волели, Јовановић своје дневничке белешке веома често даје као мале есеје о смислу живота, о љубави, духовној и физичкој лепоти, срећи, пријатељству, али и раду, чије је изворе налазио управо у љубави.

Париски период дневника Драгољуба Јовановића у највећој је мери био такође младалачка емотивна „исповедаоница”. Престао је да га води када је пронашао љубав за цео живот, Дану Милошевић. Емотивно испуњен, тада се сав предао раду: у државној служби Краљевине СХС, у Удружењу југословенских студената у Француској и његовом органу *Гласнику југословенске омладине*, чији је био главни уредник. У њему је редовно објављивао разноврсне прилоге. Прихватајући став да „социологији пада у задатак да активно учествује у животу друштва, његовом преуређењу, како би се оно интегрисало на праведним основама, и сви слојеви у њему живели на достојан начин”, Јовановић је већ 1918. писао: „Све нас позива на стваралачки рад: беда наше земље и нашег народа, величина, богатство и лепота свега што видимо код других, потреба да га развијамо у једном новом животу, ширем, слободнијем и плоднијем, жеља да и сами као народ донесемо свету наше властито дело” [Тодоровић 1992а: 103].

Ученик Буглеа, наследника Диркемове социолошке катедре на Сорбони, Драгољуб Јовановић био је присталица тзв. акцијске социологије, односно социологије усмерене ка социјалној акцији стварања праведнијег и хуманијег друштва, прихватајући ставове свог професора и указујући на његово настојање да се бави историјом социјалне економије. Посебно је истицао оно што је и сам Бугле наглашавао, оно што се осећало код скоро свих француских социолога: 1) социолог мора бити у исто доба социјални борац, социјални радник; 2) од социологије до социјалне акције има само један корак [Ђорђевић 1992: 50].

Своје перо до усијања доводио је Јовановић пишући две докторске дисертације, главну: *Оптимални њринос од радничкој рада*, и допунску: *Модерни стимуланси радничкој рада*. Теза *Оптимални њринос од радничкој рада* припада „трансграничном пољу индустријске социологије или социологије рада, организације рада, социологије индустријских односа, ергономије, социологије економског живота и социологије партиципације”. У њеном средишту налазе се „проблеми подстицања и мотивисања радника на оптимални допринос у производњи и партнерски приступ у процесу хуманизације друштвених односа у индустрији” [Јовановић 2021а: 399–402].

По повратку у Отаџбину, септембра 1923, запослио се у Министарству финансија Краљевине СХС, а затим је изабран за доцента, па ванредног професора на Правном факултету у Београду, на предмету Аграрна политика, у оквиру економске катедре.

Предмет који је предавао на Правном факултету, спознаја положаја сељаштва у Краљевини СХС/Југославији као аграрној држави, али и сугестија старијих професора, поготово оних који су и инсистирали на његовом довођењу на факултет, утицали су да Драгољуб Јовановић уместо радничком класом, почне да се бави сељаштвом, које ће, убрзо, уз Југославију, постати његово друго „вјерују”.

У жељи да што више учествује и у друштвеном животу новоформиране Краљевине СХС, Драгољуб Јовановић је, упоредо са научним и педагошким радом, почео и са практичном применом „акцијске социологије”. Објављује најпре научне, стручне и публицистичке радове у бројним часописима и листовима: *Архив за правне и друштвене науке*, *Лейтмотив*, *Матице српске*, *Српски књижевни гласник*, *Венац*, *Раскрсница*, *Новосиби*, *Политика*, *Правда* и др.

Један је од иницијатора оснивања Друштва социјалних радника у Београду, које је за циљ имало научно изучавање положаја сиромашног становништва како би се утицало на државне органе да се озбиљније баве социјалном политиком.

Незадовољан радом и резултатима рада овог Друштва, 1924. окупио је изванредан број интелектуалаца у оквиру Групе за социјалну и културну акцију (СКА), која је деловала организујући јавна предавања, првенствено у Београду, али и у унутрашњости. Наравно, најчешћи предавач био је управо он. Посебно су била карактеристична његова предавања из области социологије рада, о алкохолизму и др. Група је штампала и растурила брошуре и чланке, у којима су разматрана бројна друштвено-политичка и економска питања, нарочито разрађена у *Билићену* Групе. Јовановић је уређивао и гласило Групе СКА *Раг*, на чијим су се страницама од маја 1926. до Шестојануарске диктатуре појављивали ангажовани текстови, од којих су многи говорили о изузетно тешком социјално-економском положају сељаштва, његовој културно-просветној заосталости и политичкој запостављености.

Уласком Групе СКА у Савез земљорадника, у фебруару 1927. године, а затим и формирањем Земљорадничке левице, Драгољуб Јовановић се активно укључује у политички живот, између осталог, и жестоком критиком владајућег режима у текстовима, које је објављивао у свом листу *Раг*, али и у другим листовима и часописима. Сврставши се међу оне ретке научнике чији је рад у знатној мери обојен политиком, али и у оне малобројне политичаре који су своју идеологију теоријски заснивали, Драгољуб Јовановић „подешава теоријске поставке према циљевима и програму свога политичког деловања”. Према сопственом казивању, настојао је – на пример студијом *Земља и рад*, објављеном у листу *Раг*, у три наставка – да постави „идеолошку основу земљорадничког покрета” [Јовановић 1997а: 118].

Веома активан у друштвено политичком животу Краљевине СХС/Југославије, он је науку често стављао у службу идеологије, тражећи у њој ослонац у сељаштву, као преобвлађујућем друштвеном слоју, чије време је, по њему, тек долазило. „Својом физичком, економском, културном и моралном снагом сељаштво се све више намеће општој пажњи у данашњем прелазном времену пуном пометње. Та пажња је предзнак његовог скорог ослобођења и уздизања” [Јовановић 1940: 496].

Како је сам истицао, захваљујући „политичком мртвилу” 1929. и 1930. године, после увођења Шестојануарске диктатуре, успео је да до јунског испитног рока 1930. године заврши и објави уџбеник *Аграрна економика*. Са научног становишта, из стваралачког корпуса о сељаштву и аграру, било је то његово, до тада, најзначајније дело, „систематска основица” његове социологије сељаштва. У њој се он бавио аграрним односима кроз историју, историјом аграрне реформе у скоро свим европским земљама, поклањајући посебну пажњу југословенским државама; затим ситним поседом и облицима газдовања, нарочито сељачким породичним газдинством; улогом аграра у укупном друштвеном животу, наглашавајући да аграрна политика непрестано мора да води рачуна о природним, економским, техничким, социјалним и културним условима одређене средине.

Јовановићев став да је сељак, а не „крупни инвеститор”, најзначајнији стуб државе репрезентовао је, заправо, и његово схватање аграрне политике. Унапређење сељачког породичног газдинства сматрао је основним циљем аграрне политике у Краљевини Југославији, усклађене са специфичним приликама у појединим покрајинама, и да пољопривреду не треба сводити „ни на капиталистичко ни на мало сељачко газдинство”, већ на њихово комбиновање и узајамно допуњавање. За њега је идеал будућности био „да се потпуно искључи капиталистичко газдовање са најамном радном снагом, а да се све врлине тога начина постигну удруживањем малих сељачких газдинстава” [Јовановић 1930: 302].

Такође, 1930. године, као издање Одељења за економику и историју Карнегијеве задужбине, на француском језику, објављује и опсежну монографију: *Економске и друштвене последице рата у Србији*, коју је, на препоруку Јована Цвијића, написао за едицију Економска и друштвена историја Светског рата, коју је уређивао Џејмс Т. Шотвел са Колумбија универзитета.

У делу је Драгољуб Јовановић, између осталог, изузетно упечатљиво описао бежанију српског народа пред непријатељем, а затим и голготу повлачења преко Албаније, која је трајала неколико недеља, и која је однела више од 200.000 живота, затим окрутност и терор од стране непријатеља током окупације. Подвлачио је да је Аустроугарска у Србији желела да до краја реализује своју *Strafexpedition* започету 1914, и *raubwirtschaftlich* експлоатацију сеоске и градске привреде као и надземна и подземна богатства земље, а Бугарска, да коначно анектира целу десну обалу Велике и Јужне Мораве и целу Македонију са Старом Србијом.

Није Јовановић пренебрегао ни изузетно тежак живот српског становништва у концентрационим логорима и интернацији, истичући да су у Бугарској били много суровији према српским заробљеницима и интернирцима, него у Аустроугарској. Описао је и живот Срба у избеглиштву, првенствено у Француској, Енглеској и Грчкој.

Приказујући материјално страдање, Јовановић се највише задржао на најзначајнијој привредној грани у Србији, на судбини пољопривреде, коју је, услед огромног броја мобилисаних мушкараца, карактерисало недостатак способне радне снаге, ратом разорене, а затим и у коров обрасле њиве, опустошени воћњаци и шуме, умногоме уништен и опљачкан сточни фонд и пољопривредни инвентар, уз свакодневно бесомучно одузимање пољопривредних производа.

За разлику од 1930. године када је објавио два изузетно значајна дела, наредни период, у том погледу, за Јовановића био је много мање успешан. Током 1931. године писао је и издавао табак по табак уџбеника *Социјална ђолијика*. После објављеног 11. табака захватио га је „талас политичких активности”, па је писање успорио, а како је наредне године ухапшен и отеран са факултета, израду уџбеника је и прекинуо [Јовановић 1997а: 188].

Осуђен на интернацију у Тутин, варошицу, са око 4.000 становника, у планинском и беспутном делу Рашке области, који је представљао својеврстан затвор, због чега је често и називан „српски Сибир”, Драгољуб Јовановић се враћа писању. С тим у вези, у *Политичким уџоменама*, као „већу новост”, записао је, да је 21. августа 1933. године почео да пише: „Јавио сам у Београд: ’Осећам прве плодове потпуне самоће: почињем да стављам на хартију резултате својих размишљања’. Излазиле су прве странице *Руралне и задружне културе*” [Јовановић 1997б: 25].

До пуштања на слободу 16. октобра 1933. написао је првих пет глава: „Култ Рада”, „Верност земљи”, „Социјална правда”, „Кооперација” и „Просвећеност”, које су чиниле први део, „Начела”. Као човек од практичне акције, по повратку из Тутина „заборавио” је на свој рукопис, о чему је у *Политичким уџоменама* записао: „Акција пре свега, али каква?” Горња парола стајала је у врху странице *Руралне и задружне културе*, што је значило не удаљавати се од главног посла, не занети се новинама и књигама, ни преписком са слободним и полуслободним светом. Битка коју је требало водити у интернацији, то је била ова књига. У томе сам лепо успевао за она четири и по месеца, кад сам био први пут у Тутину. Али су ме избацила из колосека она четири и по месеца у Београду (16. октобар 1933. до 10. март 1934), између два Тутина. Никако нисам могао да се вратим своме драгом писању” [Јовановић 1997б: 58].

Своме делу вратио се кад је 10. марта 1934. године био, поново, интерниран у Тутин, о чему је у *Политичким уџоменама* записао: „Јуче, на Први мај [1934], почео сам (поново) да редигујем (што је тада значило да пишем своју књигу). Сада ће, мислим, ићи брзо, јер ми је план потпуно готов и материјал прикупљен. Најзад, како је гадно кад се изгуби ток мисли и рада!” [Јовановић 1997б: 63]. Планирао је да сваког дана пише „десет писаних или пет штампаних страница”, имајући у виду „слог и формат

Српске књижевне задруге”, који је сматрао најподеснијим, посебно, за „српски свет”. Како је у почетку тај план и испуњавао, наговештавао је 16. јуна 1934, да ће „за два месеца бити сасвим готов” са писањем *Руралне и задружне културе* [Јовановић 1997б: 64–65].

Јовановић, међутим, свој план није остварио. Због појаве тифуса у Тугину и околним селима, у јуну 1934. премештен је у Сјеницу, где је много мање радио, тако да је до 18. септембра 1934. године написао „тек” 338 страна [Јовановић 1997б: 76]. У *Политичким усвојенима* записао је да је другу половину децембра „провео углавном пишући карте и писма на све стране, под изговором да једнима честитам католички Божић, другима Нову годину и православни празник”, те да је осећао „да се ближи крај санџачког периода и да почиње нов, период полуслободе и покретног маневрисања”, закључујући: „Рововски начин ратовања био је завршен” [Јовановић 1997б: 89].

До краја интернације, до 9. јануара 1935, успео је да заврши само други део, „Оквире”, који су чиниле три главе: „Дом, породица и својина”, „Домовина” и „Савез рада”, као и Увод под насловом „Земљорадничка вера”.

По повратку из интернације, Јовановић је на дуже време прекинуо рад на писању *Руралне и задружне културе*, услед поновног предавања живој политичкој делатности. Констатујући да га је ослобођење из интернације спречило да пређе „на писање трећег дела – *Идеала* [Џиљева] *Руралне и задружне културе*”, писао је: „Почетком 1935. владало је лудовање око петомажских избора и догађаја после њих, затим конкордатска борба и сукоби са вођама удружене опозиције, ново хапшење и акције под владом Народног споразума, сукоби с њом и *finis Jugoslaviae*”. Не само да до слома Краљевине Југославије у Априлском рату није наставио писање свог животног дела, него је у априлском бомбардовању остао и без једног примерка прва два дела рукописа *Руралне и задружне културе*. Наиме, кренувши камионом пуним војника у војну команду, у коферу је, с личним стварима, носио и један примерак свог рукописа. Када се, међутим, камион, у близини Раље покварио, он је из њега изашао оставивши кофер. У општем метежу који је тада настао није благовремено приметио да је камион проправљен и да се војници у њега укрцавају. Тек кад је камион кренуо, одвозећи и његов кофер, схватио је да је у неповрат отишао и његов рукопис. Тако му је од четири примерка рукописа остао само један у целости, будући да су један задржале кћерке др Косте Јовановића, које су га прекуцавале, а један је „већ био доста искасапио, дајући поједине делиће листовима и часописима [Јовановић 1997в: 251].

Склонивши се с породицом 18. маја 1944. од савезничког бомбардовања код сестре Зорке у Мали Мокри Луг, тада село непосредно уз Београд, он је, на тавану сестрине куће, напoкон, написао и последње три главе, које су чиниле трећи део *Руралне и задружне културе*, „Џиљеве”: ’Мир међу народима’, ’Опште благостање’ и ’Слобода’. Девету главу завршио је 18. јуна, десету 24. јула, а једанаесту 8. септембра 1944. године. Написао је и закључак *Руралне и задружне културе*: „Многобројни путеви у социјализам”, истина својеручно [Јовановић 1997в: 143].

Ослобођење је, дакле, Драгољуб Јовановић дочекао са завршеним рукописом свог, по сопственом казивању, животног дела, које представља својеврсну, и свеобухватну, историју сељаштва, од искона до савременог раздобља, историју друштвеног слоја који је, уз Југославију, био други члан његовог „вјерују”, и коме је посветио највећи део, не само политичког, већ и свог научног рада.

Полазећи од чињенице да сељаштво у свету представља већину човечанства, да на његовим плећима почива целокупна цивилизација, а да је, и поред тога, оно лишено многобројних цивилизацијских достигнућа, да је социјално одбачено, да је, иако победник у борби с природом, подлегло у борби с људима, Драгољуб Јовановић сматра да од градске и монополске цивилизација „мора да постане рурална и општа”, заправо, једна нова, рурална култура, као „једино истински људска, човечанска”. За то је, по његовом мишљењу, неопходно ослобођење сељаштва, потпомогнуто и убрзано организованим сељачким покретом, који, иако првенствено социјалног карактера, мора „имати много шири и дубљи значај него што је заштита материјалних интереса једне класе, ма како та класа била велика и важна”. Подвлачио је да економске разлике међу сељаштвом не треба да буду препрека да се и оно издвоји и засебно организује, на супрот другим класама у друштву, али да су за то неопходна „један за другим упоредо, два различита разговора: један са градском привредом, други међу собом”.

Сматрајући да је градска цивилизација достигла врхунац, и да мора да опада, да се осовина економског и културног живота помера у правцу села и сељаштва, Јовановић је истицао потребу за што већом афирмацијом сељаштва, као најмлађе друштвене класе, и то не само као политичког и економског, већи и културног чиниоца. Управо у новој, руралној, култури видео је спас човечанства „од једностраности и од неправде”, наглашавајући да ће рурална култура бити „зацело нова епоха у историји човечанства, најдужа и најсигурнија, јер ће почивати на најширем постољу”, иако сељаштво неће моћи да избрише читаву своју прошлост.

Подробно говорећи о свим аспектима живота сељаштва и о њиховим менама кроз историју, за Јовановића су најпогоднији облик заштите сељаштва у будућности модерне задруге, кооперативе, које треба да „подигну културну раван села и да га припреме за руралну и задружну културу”. Истицао је да задруге највише одговарају менталитету сељаштва јер оне за њега нису само посао, већ и вера, у које их не уводи само разум, него и осећање, засновано, у првом реду, на позитивном искуству са сеоским патријархалним задругама и са земљорадничким задругама уочи Првог светског рата.

Искрено привржен селу и сељаштву, Драгољуб Јовановић није сељаштво посматрао изоловано од осталих друштвених слојева, нити село и пољопривреду засебно од града и градске привреде. Као велики ерудита и изузетан познавалац разноврсне светске научне литературе, пропратио је сва цивилизацијска достигнућа и најзначајније историјске догађаје и процесе, анализирајући њихове последице на укупан друштвени развој,

односно на све друштвене слојеве. Зато је његова *Зелена књиџа*, по сопственом казивању, његово животно дело, заправо, својеврсна *историја цивилизације*. У њој он, између осталог, дубоко промишљајући прошлост, доноси и одређене закључке, који су се, пре или касније, показивали или се показују, мање или више, и као пророчки. Примера ради, завршавајући своје дело у време кад је крај и резултат Другог светског рата био изванредан, он је у њему оставио врло интересантно запажање: „Подела [Немачке] на четири утицајне сфере некако ће се извршити, јер се иначе рат не би никад окончао, или би морало доћи до сукоба међу савезницима. Пошто ће Немачка и Јапан бити ослабљени, до новог рата неће брзо доћи. Британци и Американци неће имати ни потребе ни могућности да нападну СССР, а овај ће оклевати да насрће на Англосаксонце преко океана. До рата пре може доћи око Персијског залива или због Кине. Не треба губити из вида да ће се две англосаксонске силе наћи заједно кад једна од њих буде доведена у опасност...

Раније се говорило да 'нема рата без Срба'. Сада се пак говори да и трећи светски рат могу носити само Немци. Од њиховог држања и опредељења зависи мир у Европи, ако не и у свету. Ако се они прикључе Англосаксонцима, Совјети ће гледати пре свега Исток и Азију. Ако Немци приђу Москви, Енглези ће морати да пребаце своје тежиште у Нови свет...

Може се десити да у првом периоду превлада западни правац, и онда ће Европа бити под појачаним утицајем Енглеске и Америке. Француска ће онда поготово остати са Западом, заједно са Италијом и Шпанијом. Али једном мора доћи до обрта јер се немачка раса неће одрећи свога вековног стремљења према Истоку. Овога пута, продирање ће извршити на други начин, политички и културно. Тада ће Европом владати Немци и Словени, са тежиштем према Истоку. Није искључено да током времена дође до сличне унутрашње борбе у Совјетској Унији између азијског и европског правца, јер између Владивостока и Хага ипак не живи само један свет. Евроазијски континент не мора, а можда и не може, бити сав под једном управом. У том случају, Совјетска Унија, у којој би био и велики део Европе, поделила би се на источну и западну, као некада Римско царство" [Јовановић 2023: 654].

Поседујући неисцрпну радну енергију, Драгољуб Јовановић је стварајући једно дело, већ промишљао, шта му је наредни задатак, које ће ново дело проистећи из његовог пера. Још док је у затвору и интернацији сређивао прикупљени материјал за своју *Зелену књиџу*, за своје дело *Рурална и задружна култура*, за своје животно дело, како је сам говорио, он је размишљао „о књизи која ће доћи после *Зелене*", о књизи која је требало да буде одговор на питање зашто је он земљорадник или сељачки социјалист, о књизи: *Сељачки социјализам* [Јовановић 1997б: 30]. Истицао је да му је љубав за сељачки социјализам „начео" Дамњан Ковачевић¹, који је тај социјализам, међутим, усвојио „у режиму тоталитаризма, фашистичког

¹ Дамњан Ковачевић, стоматолог, књижевник, профашистички идеолог. Проповедао је неку врсту сељачког социјализма за време окупације. После рата осуђен је на 15 година затвора. Издржао је мање, а потом је емигрирао. Бавио се спиритизмом [Јовановић 2008б: 139].

или бар ауторитативног”. Њему самом изгледало је тада много вероватније „да ће заостале земље тражити излаз из свога сиромаштва у некој планској привреди, која ће се инспирисати социјалним изједначавањем животних нивоа” [Јовановић 1997г: 142].

Док је рукопис *Руралне и задружне културе* довршио на самом крају Другог светског рата, Јовановић је током окупације, односно до лета 1944. године, преводио на француски језик брошуру *Социјализам и сељачиштво* и писао *Сељачки социјализам*, с великим уводом под насловом „Претходни рад” [Јовановић 1997г: 142], дело за које је сâм говорио да представља популарно излагање његове политичке идеологије, која га је, по сопственом признању, много више интересовала, него сама власт.

Рукопис *Сељачки социјализам* су чиниле две целине (књиге). Прва се састојала од три дела, са шеснаест глава, а друга од осам глава, а свака је имала бројне одељке².

² КЊИГА ПРВА: РАЗГРАНИЧЕЊЕ – Први гео: ПРИПРЕМНИ РАД/или ПРЕТХОДНИ РАД/ (1910–1940); Други гео: ЗАШТО НИСАМ...? – Зашто нисам грађански демократ? Зашто нисам фашист? Зашто нисам сељачки демократ? – Зашто нисам комунист? Трећи гео: ПИТАЊЕ ВЛАСТИ – Глава X – РАДНИЦИ И СЕЉАЦИ ПРЕМА ДРЖАВИ – Раднички социјалисти и држава; Сељаци према држави и властима уопште; Глава XI – ПРВИ СЕЉАЧКИ ПОКРЕТИ НА ПУТУ КА ВЛАСТИ: Без сељачке идеологије, Сељачки националисти, Сељачки демократи, Аграрни демократи, Задружари аграрни интереси и пензионери; Глава XII – СЕЉАЧКИ СОЦИЈАЛИСТИ ПРЕМА РАЗНИМ РЕЖИМИМА: Доктрине и покрети подмлађују се својом левицом, Социјализам се подмлађује помоћу сељачиштва, Сељачиштво схвата озбиљно узимање власти, Сељачки социјалисти праве разлику међу проишвницима; Глава XIII – ОСВАЈАЊЕ ВЛАСТИ: Сама бројност сељака није довољна, Револуционарна способност радничкиштва ојача, Држава, рад и књижица су још врло јаки, Сељаци помажу раднике на власт, Сељаци изражавају главнину власти за себе; Глава XIV – ВЛАДАЊЕ: Могу ли сељаци владају? Традиција владања код српског сељака, 3. Сељаци у сиранима, парламентаризам и владама, Интелигенција, титија и своја, Село – извор нове власти; Глава XV – ОДБРАНА ВЛАСТИ: Сврнућа владајућа класа проишв нове, Бујарски пример није одлучујући, Ко ће се ситиче – боље брани, Сељаци ће најбоље чувати шековине у СССР, Увећавају се објективне могућности сељачиштва; Глава XVI – САМИ ИЛИ У КОАЛИЦИЈИ? – Друштво и држава су све сложенији, Мора се поставити питање о чисто сељачкој власти, Са буржоазијом или са радничкишвом? Ко ће бити лева опозиција сељацима? КЊИГА ДРУГА – ОПРЕДЕЉЕЊЕ – Глава I: ГОЗБА У ГРАДУ (Оснивање Народне сељачке странке), Глава II: ЛИСТ И ЦВЕТ (Основна начела), Глава III: ЗАКЛОН У БУРИ (Међународна политика), Глава IV: СЛОГА МЕЂУ БРАЋОМ (Државно уређење), Глава V: ПУНА КУЋА – Економска и финансијска политика, Процена светске ситуације, Како се сељак задужио, Заштити земљорадника – заштити банкар, Како је требало раздужити сељаке и занатлије, Кредитирање пољопривреде и занатија, Земља земљорадницима! Како додељивати земљу, За контиролану и планску привреду, Три привредна сектора, Приватни, задружни и јавноправни сектор, Пољопривредна производња је најважнија, Шуме и рудници – заједници, Прво пољопривредну индустрију, Електрификација и индустријализација, Задружарство – нови туризамизам, Организована размена добара, Новчанична банка – државна установа, Саобраћајна средства, народно добро, Разумна и правична финансијска политика, Јавни радови за унапређење села; Глава VI – ПРАВО И ЗДРАВО: Социјална политика и народно здравље, Свесна заштити радника, Општенародно и сељачко осигурање, Месно најамника равноправни сарадници, Синаови и домови у оквиру илана, Народна здравље – општија брига, Превасиштање нерадника и штељачиштва, Заштитија мајки и деце; Глава VII: СКЛАДНО НАПРЕД! [СВЕТОСТ СКУДА (Просветна и културна политика) – Цивилизација за повлашћену мањину, Све цивилизације искључивале су село, Зашто све није једно као храна? Село рађа културу – рад је ужива, Начела нове културе, Задати нове школе, Просветна политика радне демократије, Проишв монопола дилома и боложаја, Слободни идеји и културни животи; Глава VIII: РАВНАЊЕ НА ЛЕВО (Организација Народне сељачке странке): Циљеви Народне сељачке странке,

Сматрајући, да без учешћа сељака не може бити извршена никаква темељита промена постојећег друштвеног поретка, Драгољуб Јовановић је, између осталог, посебну пажњу посветио питању освајања власти од стране сељаштва. Подвлачио је, да власт одређеног друштвеног слоја никад није зависила од његове бројности, и да је за то најбољи пример сељаштво, будући да је оно увек било већина становништва, а да га је тек Први светски рат учинио активним политичким чиниоцем. По њему, снага сељаштва, је расла упоредо са све бржим смањивањем његовог броја, које је изазивано економским, техничким и културно-просветним напретком. Будућност сељаштва, говорио је, „везана је за технички и духовни напредак, како општи тако и њихов властити. Не дакле бројем, већ просвећеношћу, техником, економском и социјалном организацијом, учествовањем у стварању и изражавању јавног мњења могу сељаци заузимати једну по једну друштвену позицију и попети се на места одакле се руководи судбином појединаца и заједнице”.

Истичући да опада револуционарна способност радничке класе, али и да су држава, град и капитал још врло јаки, пишући ово дело пред крај Другог светског рата, судбину сељаштва повезивао је са неминовним променама по завршетку рата: „Остаје да се види какве промене може донети овај рат, и каква ће бити снага радног народа кад престану непријатељства, и кад се стане изграђивати нови свет”.

У ишчекивању, да сељаштво, као друштвени слој од милијарду и по лица, заузме место које му, сходно томе и друштвеном значају, припада, подвлачио је, „да је сваки социјализам без сељака, мимо сељака, или против њих један проширени Herrenclub”.

Организовање у задруге, Јовановић је видео одбрану сељаштва од банака и трговаца, заправо од превласти града, али, истовремено, и као снажно средство за сарадњу с радницима на власти, који ове организације додатно умножавају, чинећи их чак и обавезним зарад својих потреба и циљева. У задругама је Јовановић, међутим, видео, и велику снагу сељаштва, у првом реду, да служи власти, затим да је брани и, најзад, да се избори за што веће учешће у њој.

Након освајања власти од стране сељаштва, за Јовановића је од посебног значаја способност сељаштва да сопствену власт и одбрани, односно да је сачува. Ниподаштавање способност сељаштва да брани и одбрани своју власт, с позивом на бугарски пример из 1923. године, он оповргава наводећи, да је режим Александра Стамболиског брзо пропао, првенствено зато, што је то био први оглед пуне сељачке власти, што се десио у малој сиромашној држави, окруженом непријатељима, а уз то и пораженем у Првом светском рату, и што је Стамболијски власт примио мимо своје воље. Бугарски пример за њега је, заправо, нека врста предигре, „прерани

Органи и средства борбе, Како је сјранка организована, Није лако бити члан НСС, Месна већа главна снага покрећа, Зар већа и по трговима?, Задаци среских већа, Окружне и по-крајинске сјварности, Главни одбор – врховно вођство сјранке, Извршни одбор са кореном у народу, Борци и вође, Конгрес – сјраначки уставојворац, Савезници сељачкој покрећа; ЗАКЉУЧАК.

пупољак на сељачком дрвету, који је угинуо наглим повратком зиме”. Истовремено, он истиче: „Више вреди за сељаштво једна изгубљена битка, у којој се и само тукло, него десет добијених парница, које су водили адвокати, макар то било и у корист сељака”.

Говорећи о све већој снази сељаштва, подвлачио је: „Свесно, организовано и наоружано сељаштво може бити спорије од војске и од милиције, може бити мање покретно и хитро од наоружаног радништва, али је страшно својим бројем и тиме што држи у својим рукама храну, садашњу и будућу: Опасно као противник капиталистичким владама, снажно као савезник и помагач радничкој, радничко-сељачкој и сељачко-радничкој држави, оно ће поставити пред свет и питање о чисто сељачкој држави”.

Делови друге књиге рукописа *Сељачки социјализам* карактеристични су јер су писани у форми дијалога, представљајући тако, на најбољи начин, заиста, „популарно излагање” његове политичке идеологије, како је сам говорио.

Кроз дијалог, прво, Гаврила-Гаше Златића, председника Трговачко-индустријске кредитне банке из Београда и Немање Јелића, сељака четрдесетих година, председника Земљорадничке кредитне задруге; затим Стане, жене сељака Радича Грбића, која плете, и Јулијане-Луле, жене банкара Гаврила Златића, која се игра свиленим сунцобраном и хлади лепезом, па онда кроз разговор, крајем децембра 1940. године, Радича Грбића и свештеника Саве Златића, кога пита, да ли има што да поручи своме брату банкар, и, на крају, кроз разговор Љубице-Бубе Златић, попове кћери, студенткиње теологије, која дрема у љуљашци разапетој између две шљиве, са сусеткињом и вршњакињом, сељанком Љубицом-Љубом Драговић, која седи на трави и плете, Драгољуб Јовановић је на најједноставнији начин приказао организацију своје Народне сељачке странке, њен програм, циљеве и задатке.

Задовољство што је ослобођење дочекао са своја два завршена, до тада, најзначајнија рукописа Драгољубу Јовановићу је помутило сазнање, да му је рукопис *Рурална и задружна култура* знатно оштећен влагом током окупације. Потребан му је био знатан напор да оштећене делове реконструише. Али, како је, поново, уследио његов политички активизам, и то по први пут у улози припадника власти, реконструкција оштећених делова рукописа текла је веома споро, а дефинитивно ју је прекинуло његово хапшење 15. маја 1947. године, када су му и заплена оба рукописа. Потом је уследила и вишегодишња робија.

И поред доста тешких услова тамновања, Драгољуб Јовановић није, међутим, клонуо духом. Много је читао, а затим и доста писао. Изузев песама, које је писао у истражном затвору, у затвору је прво почео да пише медаљоне – портрете својих савременика, у две књиге. Обе је написао у митровачкој самици, у зиму 1948–1949, кад су му се „расцветали скоро сви прсти, особито на десној руци, од смрзлина” [Јовановић 2020б: 342].

У припремама за писање текста *Размишљања о моралу*, тражио је да му од куће доставе Буглеову *Еволуцију вредности*, да би у писму од 1. августа 1951. подвукао: „Моје припреме примичу се крају и почиње нешто

да ме гура да пишем”. У затвору је отпочео и написао трећи део *Животи-не филозофије и морала*, који је замислио као наставак текста *Сељачки социјализам*.

Писање је у затвору прекидао само због физичког рада, који је, за политичке кривце, 20. маја 1954. године увела управа казнено-поправног дома. Како је, међутим, убрзо био тога ослобођен, писање му је остало главна преокупација. Приликом отпуштања из затвора, 28. новембра 1955. године, обратио се управнику речима: „Ви свакако знате, господине управниче, да сам ја нешто писао. Има тога доста, и све ми је одузето. Моји рукописи оловком износе преко 6.600 страница четвртине табака. Молио бих вас да се побринете о њима да не пропадну. Ја сам много радио, а за-слуга је вашег завода што ми је то било могућно”. Управник му је одго-ворио, да се „све хартије” задржавају у Казнено поправном заводу, где се читају, па се онда подноси извештај Министарству, које решава, да ли се оне враћају или не. Затим је затражио да се одвеже пакет. Пошто је погле-дао неколико наслова, уверавао је Драгољуба Јовановића, да „хартије” неће пропасти, али да ће Министарство унутрашњих послова за Србију одлучити да ли ће му се вратити [Јовановић 2008: 239].

Посебно се обрадовао када је, 16. децембра 1956, добио своје рукопи-се настале у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици. Одбио је понуду шефа кабинета, министра унутрашњих послова Републике Срби-је, да му пакет допреми до таксија, одговоривши, да ће га он сам трамвајем однети кући. „Уживао сам у тој тежини, јер је она сведочила да сам био вредан на робији, и да то није нимало био онај принудни рад на који сам осуђен” [Јовановић 2008: 306].

У пакету, увезаним дебелим канапом, налазили су се „затворски” рукописи, међу којима и текст *Шта су Хрвати имали пре уједињења*, за-тим свеске портрета умрлих савременика – *Медаљони*, збирка поезије и, наравно, рукопис *Размишљања о моралу*, без последње главе и закључка, које није био ни написао, јер га је омело раније отпуштање из затвора. Нажалост у овај пакет Јовановић није смео да стави мали дневник и све-ску са својим песамама, стваралаштво из затворске самице бр. 14, на дру-гом спрату друге зграде. То је дао Обрену Малишићу, младом сељаку из Бање код Пећи, да прочита и уништи, са жељом, да бар неко види како се он „грчио у најгорој изолацији, без друштва и без вести, за време првих месеци Информбироа” [Јовановић 2008: 238].

Замишљен као трећи део *Животи-не филозофије и морала*, као наста-вак *Сељачког социјализма*, рукопис *Размишљања о моралу* је сам постао дело од обимна три тома. Стављајући, и у овом делу, сељаштво на пије-дестал највиших вредности, Драгољуб Јовановић се не одриче мисли о борби сељаштва за преузимање власти: „За сељаке је боље да буду без савезника него да се везују за старе, свргнуте класе, или да слушају про-давце религиозних заблуда (...) највероватније ће сељаци наћи помагаче за своју борбу међу незадовољницима и идеалистима из више класе, међу интелигенцијом и омладином (...) а њих ће бити, јер је револуција једнострано искоришћена и што су на површину избили неразумнији

прваци, нова аристократија и буржоазија (...) ово су потврдили недавни догађаји...” [Јовановић 2025: 124].

Драгољуб Јовановић критикује и марксизам, указујући на другачији пут у социјализам, пут у сељачки социјализам, иначе веома животном тезом његове идеологије. „Најслабија тачка марксизма је што не решава питање села и сељаштва. најрадије би уништио једно и друго: Имао би само да настави посао индустријске и градске цивилизације, која је већ смањила број сељака” [Јовановић 2025: 125].

Држећи се своје идеологије, он се враћа на задруге у пољопривреди, критикујући колективизацију и сељачке радне задруге, настављајући, заправо, своју претходну критику са скупштинске говорнице. „Задруга треба да помогне, да га васпита, а не да га уплаши и тероризује (...) у том погледу је досад чињена у тзв. социјалистичким државама најтежа психолошка погрешка (...) колективизација нигде није спровођена без задње мисли: циљ је био да држава добије ’своје’ брзо и сигурно, а да сељаци дођу у зависан положај” [Јовановић 2025: 127].

Огорчен због положаја сељаштва и резултата тадашњег социјализма, суште супротности његовом схватању социјализма, поготово сељачког, Драгољуб Јовановић, као идеолог сељачког социјализма, истиче: „Ако на једну страну ставимо све оно што смо и што имамо, шта стварно желимо и мислимо – то би биле разне *Вредности*. На другој страни би се налазили разни *Односи* у којима се налазимо. На трећој страни би били *Методи*, начини како остварујемо циљеве. Одатле би се изградила лествица вредности која би имала да буде полазна тачка односа међу људима и метода који одговарају сељачком, дакле најшире схваћеном социјализму. Она би могла изгледати овако: 1) савремени човек; 2) привреда и цивилизација; 3) рад и стварање; 4) веровање и звање; 5) телесни живот и материјална добра; 6) душевни живот; 7) лепота и уметност; 8) духовно продубљивање; 9) живот наш једини; 10) умирање и смрт; 11) највише добро; 12) друштво и појединци. Проучавајући све ове елементе нашег и људског живота уопште, припремамо се да из света вредности пређемо у сферу односа са другим члановима друштва” [Јовановић 2021б: 109–110].

Ово је, заправо, и структура и окосница тротомног дела Драгољуба Јовановића: *Размишљања о моралу*, својеврсне „енциклопедије знања” [Јовановић 2025: 130].

Пошто је повратио своје рукописе настале у митровачкој казниони, Драгољуб Јовановић је, по први пут политички неактиван а на слободи, радио, више од три године, на њиховом завршавању, сређивању и прекуцавању. У исто време превео је и три главе из *Размишљања о моралу* на француски језик, под називом *Односи међу нацијама*.

Неисцрпне радне енергије, с једне, а без политичког следбеника који би наставио његово дело, с друге стране, Драгољуб Јовановић је, размишљајући о својој политичкој судбини, решио да што више пише, и тако остави „што више трагова” о себи и свом деловању [Јовановић 2025: 131].

С тим у вези је, у свом дневнику 2. октобра 1962. године, записао: „Синоћ сам дуго усамљено шетао путем од биоскопа ’Браће Стаменковић’

према Звездари. Размишљао сам и донео одлуку да напишем, управо да почнем писати своје *Полиитичке усйомене*. Дана се сложила, не знајући да ће то изазвати велики поремећај у мом животу. Не могу водити само из себе, као паук што извлачи конце своје мреже. Морам преврнути и средити по годинама своје хартије: летке, писма, резолуције, исечке из новина. Морам погледати и неку збирку, комплете новина и часописа у библиотекама” [Јовановић 2020а: 74].

Већ сутрадан је отпочео рад, о чему је забележио: „Са извесном нервозом и узбуђено скинуо сам са сталаже у девојачкој соби пакет с документима обележен речју *Persönlich*. Пре тога сам направио ’кошуљице’ или ’фасцикле’ од танке хартије, по једну за сада, за сваку годину, почињући од 1901, кад пада моје прво политичко сећање. Милан Богдановић каже ’присећање’. Тако сам почео рад на својим *Полиитичким усйоменама*, по сугестији, ваљда добронамерној – Одељења за историјске науке Института друштвених наука. Не пишем за њих, чак ни за њихову архиву, најмање за Зборник радова: не би они мој рад ни откупили ни штампали. Пишем, зато што то желе и моји у кући. Тако се одлаже прерада *Руралне и задружне културе* и *Сељачкој социјализма* а што је било у плану после превода књиге о *Нацијама*. А поготово се одлаже *Уз воду*, оглед једне левичарске филозофије, за који сам привремени преглед садржине направио још за време рата. Још једном је за мој судбоносни поступак дошла иницијатива од другога” [Јовановић 2020б: 342].

После темељно извршене припреме и приближавања почетка писања, Јовановић је 12. децембра 1962, у дневнику, записао: „Као трудна жена, осећам да се приближује час ’растерећења’. Можда ћу већ сутра почети да пишем. Предвидео сам тринаест глава, подељених у четири књиге, за толико периода мог свесног живота. Данас сам дао привремене наслове тим књигама. *Заноси* за време од 1906. до 1927. (улазак у Савез земљорадника); *Сазнања* за године 1928. до 1938; *Пројзоведи* за доба другог затвора, окупације и сарадње са новом влашћу – 1938. до 1947; *Искусйва* за године између 1948. и данашњих часова. Видим један мали Увод где бих дао атмосферу радног места, и најзад *Закључке* уколико успем да их формулишем” [Јовановић 2020б: 342].

Сутрадан је, заиста, отпочео писање: „Устао сам нешто раније, честитао ћерки 35. рођендан и саопштио да ћу поново почети једну књигу на њен 13. децембар. Он ми је био успешан када сам, пре 33 године, почео *Айрарну йолиитику* у библиотеци Правног факултета на Топличином венцу. (...) Обријао сам се одмах, обукао као за излазак, и сео за писаћу машину, сећајући се Макијавелија када је радио *Исйорију римске рейублике*. (...) Данас је мали празник, а ја иначе немам никакав церемонијал нити погодну средину за свој рад. Никада нисам ни имао. Мој рад је у мом нeredу. А свечано расположење се створи чим се занесем послом и унесем у идеје и у тражење израза за њих” [Јовановић 2020б: 445].

Скоро шест година Драгољуб Јовановић је предано писао своје мемоаре. У дневнику је 10. октобра 1968. године записао: „Завршавам XII књигу (340 стр. чистог текста, и долази обиман регистар) *Полиитичких усйомена*.

Нећу ићи даље од краја 1956, кад сам добио све рукописе са робије и почео да их прекуцавам. Завршен је период” [Јовановић 2020б: 446–447].

Није он записао кад је, тачно, завршио и регистар. Сигурно је то било пре 28. јануара 1969. године, пошто је тада почео да ставља на фише појмове и речи које би евентуално обрађивао у *Инџимам*а, пројекту који је имао намеру да ради по завршетку мемоара. Свакако, *Полиитичке усјомене* су биле завршене и укоричене пре 14. априла 1969. године, пошто му је тада Душан Милачић³ вратио 12. књигу, пошто ју је прочитао [Јовановић 2020а: 9].

Уместо планиране четири књиге, мемоаре Драгољуба Јовановића је, на крају, чинило 12 књига, свака са посебним насловом: 1) *Заноси* (1906–1927), 2) *Сазнања* (1927–1933), 3) *Пројоведи* (1933–1936), 4) *Искусџва* (1936–1938), 5) *Искушења* (1938–1940), 6) *Узлеј у бури* (1940–1943), 7) *Mezza Voce* (1943–1945), 8) *Оџџор и казна* (1945–1946), 9) *Оџозиџија – робија* (1946–1948), 10) *Робија, мајко!* (1948–1952), 11) *Усџравно* (1952–1956). Последња, дванаеста књига представљала је регистар личних имена, с напоменама и објашњењима о личностима које је помињао. Осам књига је Драгољуб Јовановић, за живота, продао Архиву Југославије, како би биле доступне истраживачима.

Упоредо са писањем мемоара, Драгољуб Јовановић се, поново, вратио писању дневника, почев од 15. априла 1962. године, уз објашњење: „Не почињем нов дневник. Само да забележим нешто од онога што Немци зову *Erlebnis* [искуство], за шта Французи немају одговарајућу реч. Не доживљаје, већ просто оно што ваља да се упамти”.

Унуку Срђану је, на питање да ли пише „књигу, писма, или ’чланкове’”, одговорио да у *Дневник* ставља „све што се догађа”.

Од замерки супруге Дане што у *Дневник* износи „приватне ствари појединих личности и породица”, и да се плаши „да ће касније бити непријатно деци особа које су приказане доста разголићене”, Драгољуб Јовановић се бранио речима: „Мислим да је вредност *Дневника* и *Писама* у томе што откривају истине које су незгодне. Немам ништа против да се о мени каже и напише све”. Можда је у овој својој „одбрани” Драгољуб Јовановић заправо открио и праву вредност свога дневника, који је водио до 4. марта 1973. године.

³ Душан З. Милачић (1892–1979), романист, историчар француске књижевности и књижевник. Учесник је Првог светског рата, као један од „хиљаду тристо каплара”. Повлачио се рањен преко Албаније. Студирао је француски језик и јужноевропске књижевности у Ексу и Алжиру (1918–1920). Био је најпре суплент Мушке гимназије у Нишу (1920) и управник нишке Народне библиотеке. Докторат „Ученик Пола Буржеа и почеци реакције против Теновог позитивизма” одбранио је на Загребачком свеучилишту 1923. Постављен је затим за шефа Просветног одељења при југословенском посланству у Паризу (1925), где је 1930, на Сорбони, одбранио и државни докторат: *Позоришће Оноеа де Балзак*а према новим и неиздајим документима и допунском тезом *Необјављено џозоришће Оноеа де Балзак*а. За овај докторски рад, штампан у двема замашним књигама, добио је награду Француске академије. Краће време био је професор француског језика на Војној академији, затим управник Народног позоришта у Нишу, професор Треће мушке гимназије у Београду. У Народном позоришту у Београду био је књижевни референт, секретар Глумачке школе и директор Дrame. Окупаторска власт га је пензионисала 1942. године. Од 1944. до поновног пензионисања 1960. године био је директор Народне библиотеке Србије.

Очеличен претрпљеном голготом у животу, није осећао потребу да ишта „незгодно” о себи крије, и тога се држао и онда када је говорио о другима. Овај дневник утолико је значајнији јер се односи на период који није покривен у *Политичким усјоменама*, због чега представља својеврсну допуну његове биографије и значајан извор за будуће истраживаче, оне који се буду бавили личношћу и делом ове, у сваком погледу, изузетне личности у новијој српској историји. Истовремено, он представља и изузетан политички времеплов, али и својеврстан лексикон личности разних профила – од носача и кућних помоћница, преко узорних сеоских домаћина до академика и истакнутих јавних радника у разним областима друштвеног живота, познатим и признатим не само у границама Србије и Југославије, већ и Европе и света. Али, нису у питању само Југословени, већ и значајне личности из читаве Европе. (Академици САНУ: Јован Жујовић, Радомир Лукић, Милош Миша Ђурић, Слободан Јовановић, Живојин Перић, Јован Цвијић, Васа Чубриловић, Јован Дучић и др; затим: Михаило Аврамовић, Рудолф Бићанић, Милан Гавриловић, Јован Јовановић Пижон, Љубомир Давидовић, Милан Грол, Коста Кумануди, Димитрије Љотић, Влатко Мачек, Мијо Мирковић, Милош Московљевић, Моша Пијаде, Јаша Продановић, Димитрије Туцовић, Јосип Броз Тито, Милован Ђилас, Никола Вулић, Михаило Константиновић, Милан Кашанин, Мирко Рачки и др. Од личности из иностранства: Селестен Бугле, Рене Фоконе, Жан Касу, Жорж Фридман, Франсоа Дипра, Фисијан Доминоа, Жак Кајзер, Роберт Ситон-Вотсон, Томаш Масарик, Александар Стамболиски и др.).

Изузетне ерудиције, коју је непрестано надограђивао сталним читањем разноврсне литературе и праћењем бројних средстава информисања: радија, телевизије, новина и часописа, и то не само домаћих већ и страних, попут париског *Монда*, *Фиџаро лиџерера* и др., Драгољуб Јовановић је пажљиво пратио дешавања на светској и унутрашњој политичкој сцени. Ништа значајно није пропустио да забележи, и да, што је још битније, прокоментарише и изнесе своје мишљење. Истичући, на пример, да су изузетно важна дешавања у карибском подручју, јер „Совјети испоручују оружје Куби, и већ је стигло неколико хиљада стручњака, махом војних”, уз претњу Америци да ће помагати Куби ако дође до америчке војне интервенције, а „Американци реагују врло оштро и једнодушно”, тражећи „одмах оружану акцију, чак и пре него што се мобилизује 150.000 резервиста које је Кенеди позвао”, он је Кенедијеву изјаву „да се неће искрцати у Куби, пошто још нема никакве опасности за западну хемисферу”, оцењује паметном, уз напомену да је извесно да Кенеди „неће трпети никакву кубанску офанзиву, па чак ни учвршћење комунизма на самој Куби”, нити у другим деловима Америке, Африци и Европи [Јовановић 2020а: 91–92].

Као човек који је промишљао, и имао свој став о сваком питању, он је сматрао да је СССР у кубанској кризи претрпео снажан пораз, Драгољуб Јовановић дао је и кратак осврт на резултате политике Никите Хрушчова, оцењујући је погрешном у скоро свим сегментима. „Још размишљам о Хрушчову. Влада већ скоро десет година, а није имао никаквог успеха. Сем ако се њему не припишу чуда технике: летови у свемир и ракетно

наоружање. Либерализоваo је живот у Совјетском Савезу, али није смео да га демократизује. Поставио је себи за циљ да подигне лаку индустрију, да унапреди пољопривреду, да побољша животни стандард совјетских људи. Али све је то онемогућено страховитим издацима за непотребне блефове у васиони – за далекометне ракете. У крви је угушио побуну у Источној Немачкој и у Мађарској. Без успеха је спречавао долазак Гомулке на власт у Пољској, као што није могао да врати Тита 'у лагер', мада се понизио удварајући се 'југословенским ревизионистима'. Са Кинезима се завадио, Албанију је изгубио. Од Американаца кредите није добио, а изгубио је њихове симпатије вређајући Ајзенхауера и уцењујући Кенедија. Стално је нешто претио, а ни једну своју претњу није остварио. Највеће брукe: зид у Берлину и наоружавање Кубе. Долази човек на мисао да он просто саботира светски комунизам. Ја сам га до сада бранио, јер ми се чинио вешт и довитљив. Кубанска афера, после Берлинског зида, га брука, понижава и срозава" [Јовановић 2020а: 93].

Кубанска криза послужила је Јовановићу да се осврне и на спољну политику југословенског режима, односно на његову преоријентацију ка Западу. Истичући да југословенске власти први пут „критикују Кубанце и Совјете”, и да тиме дају аргументе и доказују Американцима „да се одиста 'кује нова завера', – да у Куби влада 'комунистичка агентура', и да се Куба претвара у 'комунистичку војну базу', што је необорив доказ 'велике опасности'", подвлачио је да ће Кенеди, и поред противљења Представничког дома, одобрити Југославији жито, маст и шећер, „али ће режим морати да буде питомији. Ето већ не храбримо Кубу да прима совјетско наоружање. И у новом Уставу се виде промене, најпре формалне, да затим буду стварне" [Јовановић 2020а: 93].

Разочаран у нови режим, још од почетка његове изградње, а добивши прилику, по изласку из затвора, да се и сâм увери у његово функционисање, Драгољуб Јовановић је, на пример, записао. „И тако стално учим, и никад нећу научити како људи живе, у овом нашем социјализму. Можда зато што стално слушам о оскудици људи који код нас долазе или код којих ми идемо" [Јовановић 2020а: 95].

Посвећујући целу своју политичку каријеру селу и сељаштву, Драгољуб Јовановић је посебно осетљив био на политику режима према селу, о чему су га са терена обавештавали пријатељи и некадашњи политички истомишљеници: „Пропадосмо од великих прича. Ставили су нам земљу у I класу, и не гледају да ли је родила или није. Ако правим обрт 150.000, порез је 80.000. Ово више не може да поднесе свако. Сваке године је сељаку све теже. Питамо зар није било горе када је постојао принудни откуп. Није, веле, јер онда смо давали оно што имамо: од три вола једног, од десет оваца три. Данас мора новац, велики новац да се даје, а нема одакле да се узме. Село је далеко од пута, железнице нема. Ево овако се грбачимо и излажемо се опасности од милиције када идемо од куће до куће. Ако овако потраје још годину дана, ићи ћемо да скачемо у Саву и Дунав да се давимо, или ћемо да подигнемо будаке и косе, па куд пукло? Ми смо се

згранули пред овако смелим говором. Значи да им је до грла дошло” [Јовановић 2020а: 96–97].

Анализирајући послератни привредни развој Југославије, са нагласком на Србију, Драгољуб Јовановић је закључио: „Економски, Југославија је напредовала уз помоћ САД и других. Има се утисак обиља у радњама. Динар се стално девалвира. Људи и земља живе на кредит, а њима многе земље дугују. Бирокартски апарат у предузећима је превелик. Привредна реформа 1965. није дала резултате. Првих 10 година инвестирало се највише у две републике (Словенија и Хрватска). Мало су добиле Македонија, БиХ и Црна Гора, Србија скоро ништа. Српски комунисти су ћутали у влади. Сада се износе цифре: шта је Србија дала, али то није помогло” [Јовановић 2020а: 98].

Пажљиво пратећи студентске демонстрације у Београду 1968, када су студенти нападали лажни социјализам, нову, црвену буржоазију, а охрабрен вешћу да су студенти на Технолошком факултету истакли транспарент: „Сељаци + радници + студенти = социјализам”, и тиме прихватили његову тезу о сељаштву као најзначајнијем чиниоцу у социјализму, Драгољуб Јовановић је извршио анализу значаја и карактера студентских демонстрација, издвајајући пет основних постулата: 1) Велико је већ то што се то десило и то у једној „социјалистичкој држави” – значи да је омладина незадовољна – да је нашла начин да то каже. 2) То је извела *омладина* због које смо почели да очајавамо да се не интересује за политику, да је изгубљена, да мисли само на себе и на комфор: она је доказала *сујројино*. 3) Није ставила у први ред своје, него *ојшће друштвене* проблеме, и поставила их озбиљно, трезвено, може се рећи државнички. 4) То се десило у Београду, у *Србији*, опет ту је подигнут барјак слободе, правде и једнакости. 5) *Сељаци* су, први пут, узети као фактор преобраћаја, и чак стављени испред радника и студената, као прва компонента социјализма [Јовановић 2020: 99].

Осврћући се на постојећу званичну државну политику „да Шиптарима треба дати све и потпуно их задовољити”, како би мање жудели за Албанијом, изразио је сагласност „да одиста треба задовољити Шиптаре, па нека буде шта било”, истичући: „Још горе ћемо проћи ако притиском егзалтирамо њихов млади национализам”.

Иако свестан сепаратистичких тежњи Шиптара на Косову и Метохији, да због тога „комунисти тамо повлашћују Албанце, тако да Срби одлазе и бива их све мање”, могућност отцепљења неких федералних јединица од Југославије, која је била његово „вјерују”, изазвала је код њега велико разочарање. Прво га је запрепастила изјава двојице студената из Црне Горе: Црна Гора треба да се отцепи од Југославије и да позове у помоћ Американце, који би од ње „направили Швајцарску или бар Монако – летовалишта, одмаралишта, коцкарнице”, а затим и „умовање” интелигентне младе Словенке, иначе снахе његове сестре Наде, „да би Словенцима било најбоље кад би имали своју посебну државу”, уз објашњење да не би „морали да издржавају неразвијене покрајине у Југославији”, да у Уједињеним нацијама има и мањих држава, и да би се, због недовољног

тржишта за индустрију, Словенија развијала као туристичка земља (као Швајцарска) [Јовановић 2020: 100].

У контакту са бројним личностима, из различитих сфера друштвеног и политичког живота, савременицима одређених догађаја, Драгољуб Јовановић је био у прилици да сазна и неке појединости о датим догађајима који у досадашњој српској историографији нису у довољној мери расветљени, а некад чак и потпуно супротно тумачени. Он у једној белешци износи изјаву непосредног сведока о стварној намери Драгутина Димитријевића Аписа да uklони Александра Карађорђевића: „Истом приликом, Зечевић је испричао браћи Радојевићима шта се десило 1916. или 1917. на путу између Зејтинлика и Кајмакчалана. Као инжењер Анта је добио задатак да једну стару турску касарну претвори у пољску болницу. Учинио му се незгодно да болница и шатори буду поред самог друма, па је направио једну 'девијацију' за приступ болници и од друма је одвојио једним зидом, да рањеници не би били засипани прашином. 'На врху своје девијације – причао је сада генерал Зечевић – ја сам имао један мали штаб или командну станицу. Стражар је јавио да наилази регент Александар. Излетео сам да га дочекам. Питао ме зашто је пут скренут и какав је то зид. Одговорио сам. Регент је отишао даље, узбрдо. У једном тренутку запраштале су пушке. Нисмо знали шта је. Мало после, регент се враћао с брда. Апис је био у мојој канцеларији. Кад је видео престолонаследника, извинио се: 'Не убише пашче. Жив је. Морам ја да га убијем.' – Ја сам скочио на њега, да га зауставим и спречим. Гушали смо се. Пали смо обојица на под. Били смо обојица прашњави. Кад је регент наишао, отресали смо прашину, исправили се и салутирали.' Кад је ово чуо Анта Радојевић, питао је Зечевића зашто није дошао у Солун на суд и дао свој исказ о Аписовој намери и готовости да лично убије регента, и да је знао да су 'горе' на њега пуцали и промашили 'пашче'! Зечевић је одговорио: 'Нисам могао да га теретим. Били смо школски другови од најмлађих дана. Нисам могао'" [Јовановић 2020: 101].

Интересантна је и Јовановићева белешка о последњем сусрету Николе Пашића и Александра Карађорђевића. Познато је, да је краљ Александар Пашићу тада скренуо пажњу на корупционашку делатност његовог сина, и да то он може искористити против њега, па и његове породице. Међутим, Јовановић доноси другачије детаље са тог састанка, који расветљују узроке непосредне огорчености краља Александра на Раду Пашића: „Што се тиче децембарског сукоба 1926, Вукашин је испричао ово. Краљ је рушио Пашића и спремао да га uklони у корист дворских радикала – Узуновића, Љ[убе] Јовановића, Б[оже] Максимовића, В[еље] Вукићевића. Постављао је Пашићу неке тешке захтеве. Кад је стари одбио, запретио је да ће његовог сина Раду отерати на робију за фалсификовање краљевог потписа. Каквог фалсификовања? Кад се довршавао Опленец краљу је хитно требала повећа сума. Његов адвокат се обратио Ради, као директору Словенске банке у кнез Михаиловој улици. Рада је, пристао, али је тражио меницу. Да не би краља узнемиравали, сам га је потписао. Кад је Александар добио зајам у Паризу, вратио је зајам Словенској банци, и

адвокат му донео меницу са кривотвореним потписом. Александар је сачувао, да после с њом уцењује. Пашић се вратио кући депримиран. И те ноћи га је ударила кап” [Јовановић 2020б: 101–102].

Изненадни Јовановићев прекид вођења дневника 4. марта 1973. године последица је, највероватније, погоршаног здравственог стања, што је проузроковало и његово одустајање од писања. Потврђује то и чињеница, да у његовој заоставштини, која се чува у Архиву САНУ, нема рукописа „Интима”, за који је почео да прави фише још 28. јануара 1969. године, али ни неких других текстова, које је мислио да уради. За период од 4. марта 1973. па до смрти 23. маја 1977. године, у заоставштини се налази само његова преписка са загребачким новинаром Драганом Калајџићем, чији су централни део, свакако, Јовановићеви одговори, од 21. новембра 1973. године, на Калајџићева питања. Иначе, преписка се завршава Јовановићевим писмом Калајџићу 18. марта 1974. године, у коме га, између осталог, обавештава, да је од 2. фебруара до половине марта био болестан, и да се, још увек, не осећа сасвим добро, истичући: „У ноћима од 2/3 и од 3/4 фебруара имао сам гушење, па је лекар утврдио да ми је срце ослабило и да морам да прекинем са примањем, са разговорима **и са писањем**” [Јовановић 2022: 702].

Не знамо да ли је, и шта, Драгољуб Јовановић писао током наредне две године, до 19. марта 1976. године, када је Десимиру Тошићу, у Лондон, упутио опширно писмо, а затим и још два, 14. априла и 27. новембра 1976. године, пола година пред смрт. И у њима је, дакле, пред крај живота, остао доследан бранилац Југославије, као свог првог „вјерују”, иако је њен скори распад већ био очигледан. Истицао је: „Без Југославије нема нам живота, ни једнима ни другима. Само морамо бити разумни и стрпљиви са неживљеним национализмима и уским погледима”, и подвлачио: „Сви паметни и зрели Србијанци (не кажем сви Срби) желе да се чува Југославија оваква каква је и колика је, по цену највећих жртава Срба и Србијанаца.” Нарочито је наглашавао, да сељаци, његово друго „вјерују”, „сви желе Југославију и не могу да замисле неки повратак на старо” [Тошић 2000: 178–179].

ПУБЛИКОВАЊЕ ЈОВАНОВИЋЕВОГ СТВАРАЛАШТВА

Драгољуб Јовановић је писао, дакле, до пред своју смрт, више од 50 година. За то време, у најразличитијим животним околностима, настало је његово импозантно дело, како по обиму тако и по садржају, јединствено у српској културној баштини. У Краљевини СХС/Југославији скоро све што је написао то је и објавио у бројним листовима и часописима, или као самостална издања, често и у сопственој режији. Међу њима издвајају се, уз уџбеник *Аграрна економика* (1930) и незавршени уџбеник *Увод у социјалну економику* (1931), брошуре: *Алкохол и рад* (1924), *Свејозар Марковић* (1925), *Земљорадња и индустрија* (1925), *Култи рада* (1927), *Француска социологија* (1929), *Жан Жорес* (1930), *Еволуција радничког питања* (1932), *Социјална стуркутура* (1932), *Нови Антиј* (1934), *Сељаци против фашизма* (1936), *Био сам у Шпанији* (1938), *Земља и рад* (1939), *Народна*

сељачка сѣранка – Основна начела (1939), Социјализам и сељачѣтво (1941), Учиѣљѣ енерѣје (1946). Такође, у Француској су објављене обе Јовановићеве дисертације (1923), док је његову монографију *Економске и друшѣвене последице ратѣ у Србији* објавило на француском језику 1930. године Одељење за економику и историју Карнегијеве задужбине.

Судбина Јовановићевих рукописа из времена интернације, затвора и окупације, као и оних насталих у сремскомитровачкој казниони, потпуно је, међутим, другачија. Рукописи: *Рурална и задружна кулѣтура* и *Сељачки социјализам* одузети су му приликом хапшења 15. маја 1947, и никад му нису враћени, док дела из сремскомитровачке казнионе ни један издавач није смео да објави, што се могло наслутити већ из изјаве Слободана Пенезића Крцуна, потпредседника Извршног већа Скупштине Социјалистичке Републике Србије и члана Савезног извршног већа, приликом повратка рукописа: „То је Ваш рад, даћемо Вам све. Што се тиче издавања, то је Ваша ствар” [Јовановић 2020а: 72–73].

Да му ниједан издавач, заиста, није смео прихватити неки рукопис за објављивање, Драгољуб Јовановић се уверио врло брзо. Одневши рукопис књиге *О нацијама* свом бившем партијском другу Николи Лалићу, директору Издавачког предузећа „Рад”, он је у дневнику записао: „Мислио сам да је он прими и да је преда издавачком савету свог предузећа, да затражи мишљење, а за савет би питао неког кога треба, ’горе’. Лалић није књигу ни додирнуо, ни да чује о давању савету: ’Знам ја да је ствар добра, али мене би разнели као бомбом кад бих узео да је штампам. Донеси благослов од двојице-тројице врховних, па ћемо се отимати’”. Лалић је, касније, Станку Славинском с иронијом говорио о Јовановићевој „наивности старог прудоновца”: како је уопште могао веровати да ће неко штампати његово дело [Јовановић 2020а: 73].

Директор „Просвете” Живорад Димитријевић Гија одговорио је Драгољубу Јовановићу да списе из етике и филозофије издаје „Култура”. Али, Јовановић није ни помислио да се обрати директору „Културе” Душану Благојевићу, који га је, претходно, само услед страха да се признаница за хонорар на име Драгољуба Јовановића, не би нашла у архиви „Културе”, одбио као преводиоца социолошких текстова, иако је имао одлуку Издавачког савета о томе, одлуку за коју се смело борио Вељко Кораћ, да се Јовановићу преводи повере. Његов аргумент је била сумња у Јовановићеву „стручност у социологији у обадва језика, као и да за Културу већ преводи др Никола Поповић, који је био ректор под окупацијом и такође дошао с робије” [Јовановић 2020а: 73].

Уверивши се у тачност Лалићеве тврдње – да је непожељан за све издавачке куће у држави – Драгољуб Јовановић је до краја живота, у сопственом издању, објавио мањи део *Мегаљона*, у две две књиге, насловљене са *Људи, људи...*, а из обимног дела *Размишљања о моралу* само две главе, од укупно 30, такође две књиге, под насловом *Ведрине*, са посветом унуку Срђану и унуци Стели, која гласи: „Унуку и унуци, да би са својим нараштајима веровали у Човека, волели природу и надали се бољем од Цивилизације” [Благојевић 1980: 735].

Својим необјављеним комплетним рукописима: *Медаљони и Размишљања о моралу*, Драгољуб Јовановић је крајем 1968. године додао и дело импресивног обима: *Политичке усјомене*, у 12 књига, али и низ текстова мањег обима, међу којима: „Шта су Хрвати имали до уједињења” и „Слом старе Југославије и априлска катастрофа”. Ако се томе дода и рукопис *Дневника* вођеног у три наврата: 16. маја 1915 – 21. новембра 1918; 29. фебруара 1932 – 16. марта 1933; 15. априла 1962 – 4. марта 1973, иза њега је, дакле, остала рукописна заоставштина импозантног обима, додатно обогаћена и сачуваним, тачније очуваним деловима два рукописа: *Рурална и задружна култура* и *Сељачки социјализам*.

Ова изузетно обимна рукописна заоставштина дуго је била ван очију јавности, будући да је и личност и дело Драгољуба Јовановића ретко било предмет научних истраживања. Уколико се у историографским радовима и помињао, углавном је то било у негативном смислу. Означаван је као противник, и непријатељ комунистичког покрета, односно актуелног друштвено-политичког система у Југославији. Тодор Стојков је међу првима који је, у својој докторској дисертацији: *Ојозиционе снаге у борби против режима шестогодишње диктатуре 1931–1935*, одбрањеној 1965, а затим и у књизи: *Ојозиција у време шестогодишње диктатуре 1929–1935*, објављеној 1969. године углавном објективно приказао улогу Драгољуба Јовановића. Требало је, међутим, да прође још доста времена, да личност и дело Драгољуба Јовановића буде предмет објективног истраживања, и то не само у историографији. Обрен Благојевић, у делу *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, које је прихваћено на XII скупу Одељења друштвених наука САНУ 10. октобра 1978. године, а објављено две године касније, опсежно говори о Јовановићевој економској доктрини, економској политици, привредној историји, уз својеврстан закључак: „Драгољуб Јовановић је био особена и веома изразита личност. Ретки су економисти чија је наука била толико обојена политиком, а и обрнуто: политичари чији су погледи били толико слични са оним што су писали у научним уџбеницима. У ствари, наука и политика код њега биле су једно исто. Ако би се тражила једна реч да их изрази обе, то би, несумњиво, била реч *сељак*” [Mitrović 1982: 91].

Скоро упоредо са Благојевићем, Милован Митровић, у својој докторској тези: *Социологија у Југославији између два светска рата*, коју је одбранио у јуну 1979. године, а затим и у књизи: *Југословенска предратна социологија*, која је објављена 1982. године, критички анализира *Сељачки социјализам* и *социологију* Драгољуба Јовановића, закључујући: „Ни социологију ни политику није трајно задужио, али његов случај је умногоме типичан за однос социологије и политике у нашим приликама” [Нишки зборник 1992: 5–174].

Међу историчарима, истраживању личности и дела Драгољуба Јовановића посебно се посветила др Надежда Јовановић, научни саветник у Институту за новију историју Србије. Прво је 1991. године приредила и објавила изабране политичке расправе Драгољуба Јовановића: *Слобода од страха*, у издању издавачких кућа „Филип Вишњић” и Научна књига,

да би 1994. године, у издању Института за новију историју Србије, објавила монографију: *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939. године*. Између објављивања ове две књиге, Надежда Јовановић је иницирала научни скуп о Драгољубу Јовановићу, који су организовали Институт за новију историју Србије и Институт за филозофију и друштвену теорију 5. децембра 1991, под називом: „Политичка мисао Драгољуба Јовановића” на коме је 14 научних радника изнело саопштења о различитим аспектима личности и дела Драгољуба Јовановића [*Нишки зборник*, 1992: 5–174].

Заједно с Момчилом Исићем, Надежда Јовановић је 1997. године, у издању Института за новију историју Србије, објавила избор текстова Драгољуба Јовановића: *Сељак – свој човек* [Јовановић 1997], да би 2000. године, такође у издању Института за новију историју Србије, објавила свеобухватну монографију о животу и раду Драгољуба Јовановића: *Живот за слободу без страве* [Јовановић 2000].

Упоредо са повећаним интересовањем истраживача за лик и дело Драгољуба Јовановића, рађа се и замисао о објављивању његових *Политичких усвојених*, похрањених у Архиву Југославије. Ту идеју је 1996. године Александар Јовановић, директор Издавачког предузећа „Култура” изложио породици Драгољуба Јовановића. Договорено је да Архив Југославије и „Култура” припреме *Политичке усвојене* за штампу, у 12 књига, а да породица обезбеди хартију за штампање, као и хартију којом би се платило штампање.

На основу овог договора, унук Драгољуба Јовановића, Срђан Јовановић је 1996. године, усред најжешћих санкција према СР Југославији, уз дозволу ОУН-а, послао из Аустрије два камиона хартије за штампање *Политичких усвојених*. На Београдском сајму књига је 1997. године изложено првих седам књига, што је пропраћено и својеврсном сајамском наградом. Објављивање наредних пет књига, из непознатих разлога, није завршено ни до Београдског сајма књига наредне године. Како је пролонгирање настављено и касније, Александар Јовановић је то Срђану Јовановићу објашњавао тиме што је, током бомбардовања СР Југославије 1999. године, погођена и Војна штампарија, и да је том приликом изгорела, баш, хартија намењена за *Политичке усвојене*. Тако је са завршетком бомбардовања прекинуто и објављивање *Политичких усвојених* Драгољуба Јовановића на дужи период. Оно је завршено тек 2008. године, када је директор Јавног предузећа „Службени гласник”, др Слободан Гавриловић, на молбу Срђана Јовановића, прихватио да објави не само преосталих пет књига *Политичких усвојених*, већ и комплетан рукопис *Мегаљона*, у четири књиге. Иначе, Јавно предузеће „Службени гласник” дало је нарочити допринос у представљању јавности стваралаштва Драгољуба Јовановића, када је 2018. године, дакле, после 88 година од њеног објављивања на француском језику, објавило превод Јовановићеве студије *Економске и друштвене последице рата у Србији*, и, посебно, када је 2021. године објавило Јовановићево капитално тротомно дело *Размишљања о моралу*, на више од 3.000 страна.

Двадесет томова објављених дела Драгољуба Јовановића није, међутим, задовољило његову породицу, првенствено унука Срђана и унуку Стелу. Желели су да скупе и у корице ставе све оно што је њихов деда написао, и то не само оно што је остало у рукопису, или што није објављено на српском језику, већ и оно што је објављено у бројним листовима и часописима. Објавили су, прво дневник Драгољуба Јовановића, у четири тома, затим, по први пут на српском језику, његову главну докторску дисертацију: *Оптимални принос од радничког рада* и споредну: *Модерни стимуланси радничког рада*, дакле 100 година пошто су одбрањене на Сорбони. Прикупили су и, у три обимна тома, објавили све Јовановићеве студије, расправе, чланке, белешке, приказе, говоре и изјаве, како оно што је већ било објављено у листовима и часописима, тако и оно што се налази у рукописној заоставштини. Такође, објавили су, на француском језику, дело: *Les relations entre les Nations* (Однос међу нацијама), али и роман *Нова Изолда*, и књигу Јовановићеве поезије. Уз то, поново су објавили *Айрану политичку и Економске и друштвене последице рата у Србији*.

Посебан напор породица Драгољуба Јовановића уложила је у објављивање сачуваних делова рукописа: *Рурална и задружна култура* и *Сељачки социјализам*, који су заплешени приликом Јовановићевог хапшења 15. маја 1947. године, и никад му нису враћени. Наиме, осим тога што су неки делови рукописа *Руралне и задружне културе* у потпуности недостајали, сачувани делови су били, у великој мери, оштећени влагом, што је отежавало реконструкцију текста, приликом прекуцавања. Уз велики напор реконструисано је и објављено око 90% рукописа. С друге стране, сачувани део рукописа *Сељачки социјализам* није оштећен, али око 2/3 у потпуности недостаје. Иако нису комплетни, породица је одлучила да објави оба рукописа, имајући у виду њихов значај, поготово онај који им је придавао сам Драгољуб Јовановић, сматрајући *Руралну и задружну културу* својим животним делом, а *Сељачки социјализам* популарним излагањем његове политичке идеологије.

На крају, без ичије помоћи, породица Драгољуба Јовановића објавила је 16 томова дела свога претка, уз већ поменуто учешће у објављивању *Политичких услова*. Поштујући завичај свога деде, унук Срђан Јовановић и унука Стела Дамњановић Ћирић су желели да у импресуму свих новообјављених томова, као издавач, уз породицу Драгољуба Јовановића, буде уписан и *Историјски архив у Пироју*. На тај начин, укупно 35 томова писаног стваралаштва Драгољуба Јовановића, на око 18.000 страна, доступно је истраживачима из различитих научних области, будући да је мултидисциплинарност једна од главних одлика Јовановићевих дела.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић, Обрен (1980). *Економска мисао у Србији до Другој светској рати*. Београд: САНУ
- Ђорђевић, Драгољуб (1992). Д. Јовановићево тумачење атеизма. *Nissa* (Ниш), 1–4: 67–74.

- Јовановић, Драгољуб (1930). *Айрарна йолийика*. Београд: Графички институт „Народна мисао”.
- Јовановић, Драгољуб (1940). Снага сељаштва јуче и данас. *Српски књижевни гласник*, LX(6–7): 488–496.
- Јовановић, Драгољуб (1997). *Сељак – свој човек*. Приредили Надежда Јовановић и Момчило Исић. Београд: Институт за новију историју Србије и Научна књига.
- Јовановић, Драгољуб (1997а). *Полијичке усйомене*, 2, *Сазнања*. Београд: Култура и Архив Југославије.
- Јовановић, Драгољуб (1997б). *Полијичке усйомене*, књ. 3, *Пройоведи*. Београд: Култура и Архив Југославије.
- Јовановић, Драгољуб (1997в). *Полијичке усйомене*, књ. 6, *Узлеј у бури*. Београд: Култура и Архив Југославије.
- Јовановић Драгољуб (1997г). *Полијичке усйомене*, књ. 7, *Mezza voce*. Београд: Култура и Архив Југославије.
- Јовановић, Надежда (2000). *Живой за слободу без сйраха*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Јовановић, Драгољуб (2008). *Полијичке усйомене*, 12, *Рејисйтар личних имена*, Београд: Службени гласник; Култура; Правни факултет Универзитета у Београду; Архив Србије и Црне Горе и „Филип Вишњић”.
- Јовановић, Драгољуб (2008а). *Полијичке усйомене*, књ. 11, *Усйравно*. Београд: Службени гласник; Култура; Правни факултет Универзитета у Београду; Архив Србије и Црне Горе и „Филип Вишњић”.
- Јовановић, Драгољуб (2020а). *Дневник*, 1. Приредио Момчило Исић. Пирот: Историјски архив и Београд: Породица Д. Јовановића.
- Јовановић, Драгољуб (2020б). *Дневник*, 2. Приредио Момчило Исић. Пирот: Историјски архив и Београд: Породица Д. Јовановића.
- Јовановић, Драгољуб (2020в). *Дневник*, 4. Приредио Момчило Исић. Пирот: Историјски архив и Београд: Породица Д. Јовановића.
- Јовановић Драгољуб (2021а). *Оййимални йринос од рагничкој рага*. Пирот: Историјски архив; Београд: Породица Д. Јовановића
- Јовановић, Драгољуб (2021б). *Размишљања о моралу*, I. Пирот: Историјски архив; Београд: Породица Д. Јовановића.
- Јовановић, Драгољуб (2022). *Сйудује, расйраве, чланци, белешке, йрикази, йовори и изјаве*, 1. Приредили Момчило Исић и Стела Дамњановић-Ћирић. Београд: Породица Д. Јовановића и Пирот: Историјски архив.
- Јовановић, Драгољуб (2023). *Рурална и задружна кулйура*. Приредили Момчило Исић и Срђан Јовановић. Београд: Породица Д. Јовановића и Пирот: Историјски архив у Пироту.
- Јовановић, Срђан (2025). *Идеолойја Драгољуба Јовановића: крийика и одбрана*. Београд: Породица Д. Јовановића.
- Нишки зборник* (1992). Драгољуб Јовановић – научник, политичар, страдалник. *Nissa / Нишки зборник за друштвено-историјска и културна питања*, XXI(1–4): 5–174.
- Тодоровић, Мирјана (1992а). Демократска уверења Драгољуба Јовановића, *Nissa / Нишки зборник за друштвено-историјска и културна питања*, XXI(1–4).
- Mitrović, Milovan (1982). *Jugoslovenska predratna sociologija*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Tošić, Desimir (2000). *O ljudima: eseji, zapisi, sećanja*. Predgovor: Borka Božović. Beograd: S. Mašić.

THE WRITTEN LEGACY OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

by

MOMČILO ISIĆ

Institute for Recent History

Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia

isicmomcilo@mts.rs

<https://orcid.org/0009-0000-6490-1113>

SUMMARY: In addition to his participation in the political life of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia, and later in the Democratic Federal Yugoslavia (DFY), or the Federal People's Republic of Yugoslavia (FNRJ), Dragoljub Jovanović contributed to the Serbian cultural heritage by leaving behind the impressive interdisciplinary creative opus. He was the first Serbian doctor of sociology and the humanities, having earned his PhD at the Sorbonne in 1923. His extensive body of work has become available to the public thanks to the Publishing Company "Kultura", the Archives of Yugoslavia, the Public Company "Službeni glasnik" and, primarily, the family of Dragoljub Jovanović. Between 1997 and 2025, as many as 35 volumes – spanning around 18,000 pages – were published. Along with *Political Memories*, in 12 volumes, and four volumes of *Medallions*, the public is, for the first time, introduced to his three-volume work: *Reflections on Morality*, in over 3,000 pages and, a century after its creation, to his doctoral dissertation *Optimal Yield from Labor*. Particularly significant is the publication of his manuscript *Cooperative and Rural Culture*, which Jovanović himself described as his life's work.

KEYWORDS: Dragoljub Jovanović; scientist; politician; history of ideas; peasant socialism; first Yugoslavia (monarchy); second Yugoslavia (republic); 20th century